

Голубко В.Є., Середяк А.В.

**Західноукраїнський селянин
в умовах комуністичного режиму
1939–1953 рр.: пристосування та спротив**

Історія Другої світової війни донині наповнена «білими плямами», відтак викликає широке зацікавлення дослідників. Це пов'язане не лише з тим, що тривалий час не були доступними необхідні архівні документи, котрі б проливали світло на мало-відомі сторінки сповненого драматизму воєнного лихоліття, а й ідеологічним тиском, що тяжів над науковцями в післявоєнний час і вимагав підбирати факти так, як того бажала офіційна влада. Однак історики-краєзнавці і тоді шукали можливості розкрити суб'єктивну сторону історичних процесів, побачити їх творців, відобразити роль людини, а не анонімних «народних мас» в щоденному житті покоління, на плечі якого лягли труднощі перемоги. Серед них фундатор сучасної школи українських істориків-краєзнавців, академік НАН України Петро Тимофійович Тронько¹. Ряд монографій, статей, дисертаційних досліджень, які розкривають образ трагедії Другої світової війни опубліковано українськими дослідниками в останнє десятиліття². Притаманною ознакою сучасної вітчизняної історіографії стала її гостро полемічний характер у питаннях, що стосуються висвітлення місця та ролі боротьби ОУН–УПА. Очевидно, такий стан речей став своєрідною реакцією на табу, накладене свого часу на розробку цієї проблеми, а також відверту її фальсифікацію у радянських дослідженнях. Серед робіт, які об'єктивно і виважено підходять до вивчення діяль-

¹ *Тронько П.Т.* Безсмертя юних. – К., 1957; *Його ж.* Народу сила незборима. – К., 1968 та ін.

² *Сербин Р.* «Велика Вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах // *Сучасність.* – К., 2001. – № 6. – С. 63–88; *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 57 с.; *Трофимович В.В.* Україна в роки Другої світової війни 1939–1945. – Львів, 1995. – 102 с.; *Безсмертя.* Книга пам'яті України. 1941–1945 / Гол. ред. І. О. Герасимов. – К., 200. – 944 с. та ін.

ності ОУН і УПА варто назвати праці львівського історика Ю. Киричука³ та київського дослідника А. Кентія⁴. Проте згадані автори розглядають діяльність націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни, так би мовити, у загальноукраїнському масштабі. У той же час щоб дослідити цю проблему у всій її багатогранності, показати долю конкретних осіб та груп людей в умовах гітлерівського і сталінського режимів, необхідно зосередитися на її регіональному рівні — висвітленні діяльності місцевих осередків ОУН–УПА на рівні району, куща, села, конкретної родини.

Звернемося до витоків взаємовідносин між українським (здебільшого селянським) населенням Західної України та новою для нього радянською владою. З перших днів перебування в Західній Україні частин Червоної армії розпочалося активне поширення на нових територіях діючого в СРСР законодавства, яке було чужим для галичан як за формою, так і за змістом. Чинність Конституції СРСР та УРСР, а також всіх нормативних актів, впроваджувались в життя виключно примусовими засобами, через силові структури репресивно-каральних органів. Їх створення було визначено наказами тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів НКВС Західної України»⁵.

Створення органів НКВС в західних областях Української РСР здійснювалася шляхом механічного перенесення всіх структурних підрозділів репресивного апарату, що раніше були утворені в СРСР, з одночасним визначенням загальної для всіх органів організаційно-штатної дисципліни у відповідності до наказу НКВС СРСР від 17 травня 1939 р. Репресивно-каральні органи в західному регіоні України насаджувалися суто силовими методами. Їхня діяльність була зорієнтована на примусову інтегра-

³ *Киричук Ю.А.* Нариси українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. – Львів, 2000. – 304 с.

⁴ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – 200 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – 285 с.

⁵ *Білас І.* Коли ж для України закінчилась Друга світова війна // *Свобода народів.* 1995. – № 3. – С. 38–39.

цію регіону до СРСР, утвердження основ радянської влади, що органічно не сприймалася місцевим населенням, яке прагнуло мати власну національну державу. Ця особливість зумовила виключно репресивні функції органів НКВС в регіоні з перших днів його утворення.

Основними ланками місцевих апаратів НКВС були обласні управління та міські відділи, що мали свою структуру, низовою ланкою — містечкові відділення та дільниці. До лютого 1941 р. всі радянські репресивно-каральні органи підпорядковувались одному відомству — НКВС СРСР. Пізніше, у травні 1943 р., відповідно до рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, НКВС розділили на НКВС СРСР та НКДБ СРСР⁶. За допомогою НКВС та новоствореної спеціальної жорстокої структури — військ «особого призначення» (ОСНАЗ) новий режим розпочав «радянізацію» приєднаних земель. На початок було ліквідовано всі ознаки громадянського суспільства — політичні партії, культурно-освітні організації і товариства, вільну пресу. Згодом розпочато масові репресії та примусові депортації населення у східні райони.

Насамперед, ці акції були скеровані на руйнування структур попереднього державного та адміністративного апарату, системи управління і власності. Як наслідок, «ворогами радянської влади» стали не тільки ті, хто виступив проти неї зі зброєю в руках, а й ті, хто до неї ставився лояльно, проте критично оцінював методи її будівництва. Скажімо, не уникли репресій і колишні члени КПЗУ. Вже 23 жовтня 1939 р. до ЦК КП(б)У надійшов так званий «Список провокаторів та осіб, які підозрюються у провокації по КПЗУ», датований 1 жовтня того ж року. Цей список містив 288 прізвищ і був складений на підставі інформації «окремих осіб», а також протоколів засідань комісії по перевірці активу КПЗУ 1935–1936 рр.⁷ Загалом, лише у 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях було заарештовано близько 60 тис. чоловік⁸.

⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 120.

⁷ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 187.

⁸ Літопис нескореної України. – Кн. 2. – Львів., 1997. – С. 9.

Водночас із поширенням репресій, на території Галичини було створено широку мережу в'язниць, яка в десятки разів перевищувала ту, що існувала за часів польської окупації. Невдовзі, у відповідності до наказу НКВС УРСР за № 00210 від 25 грудня 1939 р. «Про оголошення штатів загальних в'язниць НКВС УРСР» та інших було відкрито 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери, які протягом короткого часу виявились переповненими. Вони були складовою єдиного ГУЛАГу радянської імперії. Установлених лімітів ніколи не дотримувались, і на початку 1941 року їх збільшили майже втричі, тоді як площа камер залишалася без змін⁹.

Ще одним поширеним засобом «для покращення ситуації в краї» були депортації. «Правовими основами» для проведення спецпереселення служили директива, прийнята у грудні 1939 р. та розроблена на її основі постанова РНК СРСР № 2122-617 «Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР», яке підписав Л. Берія, а також інструкція «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР та БРСР». На підставі цих документів розпочався масовий депортаційний терор. Депортації були державною політикою, а не «окремими зловживаннями». Станом на 25 січня 1940 р., на підставі складених заздалегідь і вивірених планів та списків із Західної України підлягали депортації 17807 сімей, або 95193 особи, котрі проживали у 2054 населених пунктах регіону¹⁰.

В червні 1941 р. розпочалася окупація Західної України німецькими військами. Відтак, протягом 1939–1953 рр. західноукраїнське населення вимушене було пристосовуватися до нових, не менш жорстоких реалій. Об'єктом нашого зацікавлення стала доля західноукраїнського селянина в умовах подвійної диктатури сталінського та гітлерівського режимів. Основним масивом джерел для дослідження мотивації поведінки особистості, її ставлення до тогочасних реалій: спроби пристосування, колаборації, супротиву стали матеріали кримінальних справ,

⁹ Білас І. Коли ж для України... // Свобода народів – 1995. – № 3. – С. 39.

¹⁰ Там само. – С.40–41.

документи радянського партійного апарату та свідчення учасників та очевидців подій, що розгорнулися на території Яворівського району Львівської області, що становила окрему структурну ланку — куц ОУН. До нього належали села: Жорниська, Ясниська, Кожичі, Домажир, Дубровиця, Лозина, Ставки, Зелів, Страдч, Рясна-Руська, а також ряд хуторів розташованих поблизу них. У адміністративному відношенні на той час вони належали до Янівського повіту (потім району)¹¹.

Кримінальні справи над учасниками національного Руху Опору зберігаються в архіві Управління Служби Безпеки України у Львівській області. Найбільш інформативним джерелом (хоча з певними застереженнями) для дослідження проблеми слугували матеріали слідства. Загалом було опрацьовано 20 кримінальних справ. Хронологічно вони охоплюють 1940–1956 рр. Ці справи не однакові за об'ємом. Деякі з них всього на кількох аркушах, інші займають об'ємні томи. Причетні до підпілля селяни здебільшого були засуджені за статтями 54-1а, 54-11 Кримінального кодексу, що кваліфікувалися радянським правосуддям як «зрада батьківщини» і «антирадянська агітація і пропаганда» й каралися вищою мірою — розстрілом або ж тривалими термінами ув'язнення (до 25 років) і засланням у Сибір.

Загалом у переглянутих кримінальних справах віднайдено матеріали, що стосувалися майже 200 осіб. Їхня структура виглядає наступним чином: постанова про затримання підозрюваного, попередній допит оперуповноваженим МДБ, постанова про арешт, матеріали слідства (протоколи допитів заарештованого, акти вилучення його особистого майна і речей, протоколи очних ставок, протоколи допитів свідків), обвинувачувальний висновок, судовий вирок, матеріали, що стосуються реабілітації (частина з них відноситься до середини 1950-х рр. решта до кінця 80-х початку 90-х рр. ХХ ст.).

Опрацьовуючи кримінальні справи колишніх учасників оунівського підпілля, насамперед, нас цікавили питання:

¹¹ Голубко В., Середяк А. Рух опору ОУН–УПА на Яворівщині в роки Другої світової війни // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний наук.-метод. альманах. – 2004. – № 3. – С. 25–26.

- ◆ функціонування окремого сегменту підпілля ОУН, його структура, форми та методи боротьби;
- ◆ взаємовплив у площині підпільна організація — населення тобто на мікрорівні: село–сім'я, міжособистісні відносини;
- ◆ соціальний статус учасників підпілля, їх віковий та освітній ценз;
- ◆ самоусвідомлення своєї участі у підпіллі та її мотивація;
- ◆ з'ясувати наскільки інформативними і об'єктивними щодо висвітлення діяльності підпілля у даному регіоні є матеріали архіву СБУ.

Виділити окремий сегмент підпілля у конкретно взятій місцевості доволі складно, бо матеріали кримінальних справ захоплюють набагато ширшу географію, вони забулюються одна з одною створюючи для дослідника ефект «снігової кулі». Це створює небезпеку не помітити у величезному обсязі матеріалів й тих, які безпосередньо стосуються досліджуваного регіону. Так, у матеріалах про сотню УПА під командуванням Володимира Гуля («Глухого», «Чугайстра»), яка оперувала у янівських лісах містяться дані про ті місцевості через які вона проходила під час рейду в Карпати влітку – восени 1944 р. здійсненого відповідно до наказу командування УПА.

Як свідчать опрацьовані матеріали, Янівський повіт ще до вибуху війни був опанований ОУН. Впродовж 1937–1938 рр. тут було створено розгалужену підпільну сітку, первинними осередками якої були так звані «п'ятірки». Центром підпілля було с. Жорниська Янівського повіту. Власне тут виникла перша п'ятірка, яку очолив Йосип Гнип уродженець цього ж села, у минулому активний діяч молодіжної оунівської організації «Доріст»¹². Ще в 1937 р. його було відряджено кооперативом «Мета» на курси з підготовки продавців до Львова. Курси розташовувалися у «Народному домі» — осередку українського громадсько-політичного та культурного життя не лише українців міста, а й усієї Східної Галичини. Зрозуміло, що цю інституцію не могла оминати увагою ОУН. Сюди прибував найактивні-

¹² Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області (далі — АУСБУ у Львівській обл.). – Спр. 34655, т. 1. – Арк. 19.

ший український елемент. Незабаром Йосип потоваришував із майже своїм ровесником Йосипом Іваничуком. Хлопці часто розмовляли про історичну долю України, про шляхи покращення становища свого народу, основною передумовою чого було національне визволення і створення незалежної держави. Звичайно, це було нічим іншим як підготовкою Йосипа Гнипа до вступу в ОУН. Тому, коли Йосип Іваничук запропонував вступити до організації то отримав позитивну відповідь. Тут же отримав від товариша завдання організувати у Жорниськах осередок симпатиків ОУН. Першими до організаційної роботи Йосип Гнип залучив найближчих родичів. На весну 1938 р. підпільна структура поширилася у вертикальному напрямку. За наказом повітового проводу ОУН створено три підрайони з центрами у Ясниськах, Рясній Руській і Жорниськах. Кожен підрайон складався із 3–4 сіл. До підрайону Ясниська були включені села Дубровиця, Лозина, Ставки і власне Ясниська. До Рясно-Руського підрайону — Кожичі, Підляска Руська і Рясна Руська, нарешті, підрайон Жорниська охоплював села Домажир, Зелів і Жорниська. Організація підпілля була суворо законспірована. Вертикаль від підрайону до окремого села будувалася таким чином, що виключала можливість дізнатися про тих, хто входить до низових осередків, оскільки повітовий провідник призначав лише керівників підрайонів в якості уповноважених, а ті своєю чергою на власний розсуд підбирали собі людей у «п'ятірки».

Впродовж першої половини 1938 р. продовжувалася розбудова підпільних структур організації у Янівському повіті. Незважаючи на те, що польській поліції вдалося заарештувати Йосипа Гнипа, усе підпілля так і не було розкрито, а продовжувало діяти. Тому одразу після вибуху Другої світової війни, звільнившись з ув'язнення, він відновив підпільну діяльність. Як впливає із слідчої справи Йосифа Гнипа підпільна мережа ОУН у Янівському повіті впродовж 1939–1940 рр. проводила роботу по підготовці антирадянського повстання у момент вибуху радянсько-німецької війни (збір зброї і амуніції, наради активу з питань визначення тактики дій у конкретній ситуації, вербування бійців). На час викриття підпілля, що сталося напри-

кінці квітня – початку травня 1940 р. у ньому було задіяно 13 осіб. Середній вік учасників підпілля становив 25–30 років. Тобто можемо стверджувати, що участь яворівчан у підпіллі не була випадковою, а усвідомленим вибором позаяк це були цілком сформовані особистості. Серед них за соціальним походженням дев'ять селян, з яких лише одного за тодішньою радянською термінологією віднесено до «куркулів», решта — середняки і бідняки та три службовці¹³. Щодо освітнього цензу, то всі учасники підпілля були грамотними, мали початкову або середню освіту. Що стосується реальної боездатності «п'ятірок», то вона не була поважною. У розпорядженні підпільників було декілька карабінів, патрони і кільканадцять штиків. Однак, у квітні–травні 1940 р. радянські спецоргани вистежили їх. Матеріали слідства не дають можливості встановити яким чином вони були викриті: чи випадково, чи за доносом. Співставивши їх із інформацією, яку подала в інтерв'ю сучасниця подій жителька села Жорниська Марія Кривута (з дому Дацків), можна з великою ймовірністю припустити останнє¹⁴. Вже 20 травня 1940 р. органами НКВС був заарештований Йосип Гнип, а декілька днів пізніше керівник «п'ятірки» у Рясній Руській Йосип Кусяк. Слідство велось у львівській тюрмі НКВС № 1 по вулиці Лонського. Слідчих найбільше цікавила організаційна мережа підпілля. Допити Йосипа Гнипа вів слідчий Дорофеев. Вони тривали по кілька годин і часто затягувалися до пізньої ночі. Вже перший допит тривав від 21 до 1³⁰ ночі. Цілком впевнено можна стверджувати, що до підслідного застосовувалися не лише морально-психологічні засоби тиску, а й фізичні методи впливу. Це підтверджують наступні допити, коли Йосип Гнип почав спростовувати власні попередні свідчення і визнав причетність до підпілля. Однак, завдяки добре організованій структурі підпілля слідчому не вдалося «вибити» із нього прізвищ керівників підрайонів. На допиті Йосип Гнип стверджував, що за для конспірації «повинен був знати тільки кількість членів, прізвища керівників підрайонів, а їм в свою чергу були відомі

¹³ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. 34655, т. 2. – Арк. 495–500.

¹⁴ Інтерв'ю з жителькою села Жорниська Яворівського району Кривутою Марією. Квітень 2003 р. // Архів авторів.

лише керівники п'ятірок, а вже уповноважені п'ятірок знали своїх членів»¹⁵.

Після арешту Йосипа Гнипа розпочалося справжнє полювання на підпільників. Лише у Жорницьках було заарештовано 14 активістів ОУН¹⁶. Здобувши дані про підпілля, органам НКВС вдалося вистежити і заарештувати 24 травня керівника «п'ятірки» з Рясна-Руської Йосипа Кусяка. Намагаючись уникнути переслідування, керівництво підрайонами вирішило тимчасово перейти кордон на територію окупованої німцями Польщі. Ескортування підпільників було покладено на члена «п'ятірки» із Кожич Петра Пилипського. Під час збройної сутички 29 травня 1940 р. у садибі Михайла Пилипського в Жорницьках, загинув оперативний працівник НКВС і важко поранений червоноармієць. Підпільники також зазнали втрат — одного вбитого й одного пораненого. Проте їм вдалося вирватися з оточення, і ще впродовж півмісяця переховуватися від органів НКВС у жорницькому лісі. Однак, вдосвіта 11 червня 1941 р. війська НКВС оточили їх на хуторі Малі Гори і заарештували.

Суд, що проходив у Львові в січні 1941 р. виніс вирок Йосипу Гнипу та шістьом бойовикам — розстріл, всі інші засуджені на тривалі терміни ув'язнення. Сама справа має два томи загальним обсягом майже 700 аркушів. Вона цікава тим, що є однією з небагатьох, що велися українською мовою, з допомогою перекладача. Частина підпільників, які по ній проходили, так і не були реабілітовані, бо вчинили збройний опір владі.

Незважаючи на втрати, які зазнав куц ОУН в 1939–1941 рр., він не був цілком розгромлений. З вибухом німецько-радянської війни робота відновлюється. Наприкінці серпня 1941 р., за дорученням районного проводу ОУН, Петро Гнип скликав збори молоді села Жорницька. Вони приходили напівлегально. Всього сюди прибуло десять чоловік. У більшості це були хлопці віком 16–20 років. Петро Гнип розповів учасникам зібрання про діяльність ОУН, про те, що молодь повинна також включитися у збройну боротьбу за незалежність Української держави і покласти край пануванню чужинців на рідній землі. Там же

¹⁵ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. 34655, т. 1. – Арк. 19.

¹⁶ Там само. – Арк. 10.

було повідомлено, що відтепер усі учасники зборів за вимогою Мартина Гнипа повинні збиратися, коли це буде потрібно. Впродовж осені 1941 р. – весни 1942 р. Гнип Петро проводив регулярно зібрання із жорниськими хлопцями — по два-три рази на місяць. Так, у Жорниськах постало «ОУН–Юнацтво». Робота серед його членів не обмежувалася лише ідеологічними рамками — вивченням історії визвольної боротьби українського народу і програмних засад ОУН, а й ставилися практичні завдання, серед них — збір зброї. Тобто «ОУН–Юнацтво» мало стати у недалекій перспективі резервом для поновлення збройного підпілля. Пожвавлення а агітаційно-пропагандистська діяльність серед молоді привернула увагу німецьких окупаційних властей. У зв'язку з тим зібрання доводилось проводити вже не так часто і більш конспіративно. Оскільки юнацтвом не були охоплені всі села Янівського району, то районний провід ОУН надавав цьому особливої ваги. В період осені 1941 – восени 1942 р. «ОУН–Юнацтво» було також організоване в інших селах.

Особлива активізація структур ОУН у Янівському повіті припадає на 1943–1944 рр. Тут вони створили розгалужену підпільну мережу. Характерно, що у протоколах допитів над її учасниками, датованих здебільшого 1945–1946 рр., слідчі органи мало цікавилися контактами підпілля з німецькою окупаційною адміністрацією, ставленням до неї селян, колабораційними настроями тощо. Натомість найпильнішу увагу звертали на структуру підпілля, методи підготовки кадрів, почасти його ідеологією.

Пересічно вік учасників підпілля в даний період коливався від 17 до 22 років. Це пояснюється тим, що перед повторним приходом сюди Червоної армії частина учасників підпілля ОУН, яка вціліла після першої радянської окупації, стала виїжджати на захід, частина ж молоді вже восени 1944 р. була мобілізована до Червоної армії. Помолодшання вікового цензу підпілля загалом послабило його боєдатність, бо годі було сподіватися на те, що у 17–18 річних хлопців та дівчат вистачить як організаторського, так і бойового досвіду. Це стосувалося навіть функціонерів Служби Безпеки (СБ) ОУН, підбору яким надавалося особливе значення. Так, Костянтин Колодій був призначений райо-

новим СБ у віці 19 років¹⁷. Як впливає з наявних архівних матеріалів далеко не всі причетні до збройного підпілля усвідомлювали організаційну приналежність до ОУН чи УПА. Траплялися випадки, коли на запитання слідчого про перебування в УПА й членство в ОУН, обвинувачений, сподіваючись уникнути вищої міри покарання, пояснював, що був лише членом ОУН, бо не мав зброї і не перебував у «партизанці». Показовим прикладом може слугувати допит Михайла Стойка, мешканця села Ямельня. Перед війною Михайло очолював філію товариства «Просвіти». В 1939 р. люди обрали його головою сільради, проте владі не сподобалася пасивність під час націоналізації земель і він був знятий з посади¹⁸. В грудні 1942 р. на загальних зборах села, які проводив представник районного Українського Допомогового Комітету, Михайла Стойка було обрано «мужем довір'я» с. Ямельня. Михайло укладав списки людей, потребуючих матеріальної допомоги, проводив збір продуктів з населення для фонду Комітету, розподіляв картки на безкоштовне харчування для сільської бідноти, кількість якої збільшилася за рахунок арештів працездатного населення органами НКВС 1939–1941 рр.¹⁹ Під час допитів односельчан вияснилося, що М. Стойко одночасно був членом німецької контингентової комісії²⁰. Це вже дозволило оперуповноваженому районного відділку НКВС Захарову та слідчому спецвідділу УНКДБ Федорову додати до звинувачень «добровільну згоду працювати в контингентовій комісії по заготівлі продуктів для німецької армії»²¹.

Про членство в ОУН М. Стойко навіть під тортурами слідчого (допити тривали по 6–8 годин, протягом п'яти місяців) відповідав: «Не можу сам сказати, бо знаю тільки, що присутні на зборах частково мали зброю, а дехто зовсім не мав і на її придбання не було вказівок з боку керівника — Дмитра Матіяшека»²².

¹⁷ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. 23953. – Арк. 4.

¹⁸ Там само. – Спр. 24623. – Арк. 3–4.

¹⁹ Там само. – Арк. 26.

²⁰ До складу контингентної комісії с. Ямельно входили Демчишин Степан (голова), Михайло Стойко, Йосип Варига, Іван Адамів, Іван Тузяк (секретар сільської управи), Андрій Припляк (староста сільської управи).

²¹ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. 24623. – Арк. 38.

²² Там само. – Арк. 22.

Михайло не приймав присяги і не вивчав 10 заповідей ОУН, водночас не мав зброї, що на його думку, було необхідним для бійця армії. Через декілька днів він заявляє, що є членом ОУН і не має відношення до УПА Адже «якби я був в УПА, то мав би зброю і знаходився в лісі, а нам, старим, зброї не давали, з нас, в основному, вимагали, щоб ми збирали продукти для УПА і відвідували нелегальні збори. До лісу пішла озброєна молодь, то вони в УПА, ми в селі забезпечуємо їх продовольством — отже ми в ОУН»²³. Така логіка була досить розповсюдженою серед західноукраїнського населення, що поділяло цілі боротьби, водночас не було достатньо обізнане із структурою підпільного руху. Будучи ідеологічним проводом українського підпілля, ОУН залишалася глибоко конспіративною організацією. Чи могла вона легалізуватися, розкрити свою структуру для широкого загалу людей, нехай навіть однодумців, в умовах ведення боротьби з подвійним агресором? Чи мало значення для сотень юнаків і дівчат, до якої підпільної структури вони належать, якщо їхні мрії співпадали з рішеннями організаторів боротьби? Складний час ставив багато питань, відповідь на які доводилося давати перед військовим трибуналом.

У роки війни на території Яворівщини діяв курінь «Холодноярців» під командою курінного «Града». Він складався із двох сотень: перша — під проводом «Глухого» — Володимира Гуля і друга — на чолі з сотником «Грізним». Перша сотня переважно дислокувалася в районі янівських лісів на захід від Львова²⁴. Вона була сформована у 1943 р. Майже всі її бійці були уродженцями Львівщини. Сотня Володимира Гуля²⁵ («Глухий», «Чугай-

²³ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. 24623. – Арк. 27.

²⁴ Літопис УПА. Т. 31: УПА на Львівщині і Ярославщині: спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя» 1943–47 рр. – Торонто; Львів, 2001.

²⁵ *Гуль Володимир* («Глухий», «Чугайстр»), командир сотні, народився 1924 р. в м. Любачів (нині Польща). Освіта неповна середня, працював адвокатським писарем. В 1940 р. арештований НКВС, але через відсутність доказів щодо причетності до ОУН (після побиття) був відпущений. В 1942–44 рр. пройшов німецький військовий вишкіл та служив у Шуцманшафті в Брюховичах біля Львова. Впродовж року належав до військової реферантури ОУН міста Львова. Відповідальний за зв'язки із членами та симпатиками ОУН у військових частинах. В лютому

стер») у різний час налічувала від кількох десятків до 300 бойовиків. За німецької окупації вона мала декілька сутичок з німцями, які однак не були значними і не потягли за собою людських жертв²⁶. В цей час сотня переважно дислокувалася у північних лісистих районах Яворівщини. У села Янівського повіту вона приходила епізодично на тимчасовий постій і для поповнення продовольства. Місцеве населення активно підтримувало бійців сотні, адже значною мірою вона складалася з мешканців навколишніх сіл, родичів, знайомих, друзів. За постачання продовольством відповідали станичні, переважно 17–20-річні дівчата. Зокрема, сотнею «Чугайстра» опікувалася станична Олександра Матіяшек з с. Жорниська. Нині 80-річна жінка,

1944 р. перейшов у підпілля і брав участь у першому військовому вишколі першого відділу УПА м. Львова біля села Зарудці, але цей відділ був розбитий у бою із німцями. Поранений в бою. Лікування проходив в с. Рясна-Руська. Одужавши вступив до відновленого відділу, тепер під назвою «Чорна сотня» де обійняв посаду заступника командира, а в кінці травня – командира. В червні його відділ об'єднали з відділом «Спартанці», де В. Гуль став заступником командира. Після закінчення вишколу і реорганізації на початку липня відділ реорганізовано в курінь «Холодноярці». В. Гуль став командиром першої сотні. Сотня базувалася і діяла в підміських селах на захід і північний захід від Львова та в околицях Янівського полігону, але іноді проводила рейди в інших районах. В квітні–травні 1945 р. на чолі сотні брав участь в успішному рейді на Закарпаття, але на зворотному шляху майже всі стрільці сотні захворіли на тиф: тільки близько 60 % її особового складу повернулася до активної служби. У вересні 1945 р. передає командування сотнею «Чорноті». На початку грудня одержав доручення від Крайового провідника ОУН організувати і очолити спецвідділ (10–12 осіб); 17 грудня брав участь у рейді «Холодноярців» вулицями Львова та ліквідації колгоспу в Брюховичах. В лютому 1946 р., на місце полеглого «Тихіша» призначений командиром відділу «Холодноярці» (чисельно зменшеного до сотні). Влітку 1946 р. проводить чистку в сотні і крапчих підстаршин та стрільців відрядив на підстаршинський вишкіл на Закерзоння. Підвищений ГВШ до хорунжого та посмертно нагороджений Срібним Хрестом бойової заслуги 1-го класу. За свідченнями його зв'язкової М. Чернявської був виданий органам НКВС і загинув під час сутички на явочній квартирі у Львові в березні 1947 р.

²⁶ Інтерв'ю з п. Марією Чернявською 1927 р. н. в с. Муроване Львівської обл. Травень, 2003 р. // Особистий архів авторів.

якій довелося пережити більшовицькі тюрми і заслання з гордістю згадує: «Я станицю мала... І все до мене йшли. Я мусіла дати розпорядок. Знаєте, у сотні було 250 чоловік, треба було то всьо покормити»²⁷.

У квітні 1944 р. за вказівкою повітового проводу ОУН усі чоловіки, які раніше були у підпіллі приєдналися до сотні «Чугайстера–Глухого». Переважно поповнення прибувало із сіл Янівського повіту — Кожичів, Ясниськ, Зелова і Жорниськ. У липні 1944 р. сотня мала сутичку з червоними партизанами, а в серпні біля сіл Скварів і Балиська з частинами радянської армії. З матеріалів слідства над її учасниками можна доволі повно реконструювати систему бойової та ідеологічної підготовки сотні, її взаємини з місцевим населенням²⁸. Документи слідства над учасниками руху ОУН–УПА засвідчують, що підпілля користувалося масовою підтримкою населення впродовж 1939–1945 рр. Фактично у кожній кримінальній справі поруч із матеріалами слідства над безпосередніми учасниками підпілля, яких було заарештовано, міститься інформація про кілька десятків їхніх односельчан, що підпали під ковпак спостереження органів НКВС. Наприклад, у справі вже згаданого Йосипа Гнипа тільки у селі Жорниська у квітні–травні 1940 р. у причетності до підпілля ОУН було запідозрено 40 осіб, що становило більшу частину родин мешканців цього села²⁹. Анкети заарештованих, а також затриманих, що містяться у кримінальних справах дають багатий матеріал, який стосується складу окремих родин, їхньої участі у визвольних змаганнях періоду ЗУНР, майнового стану, освітнього рівня, участі у політичних партіях та інших організаціях періоду польської окупації Західної України. Характерно, що заарештовані на допитах доволі детально намагалися розповісти слідчому власне про діяльність за часів польської окупації й участь у боротьбі проти неї, сподіваючись, що це пом'якшить їхнє покарання. Проте, насправді, це оберталось проти них.

²⁷ Інтерв'ю з Олександром Матіяшек 1927 р. н. в с. Жорниська Львівської обл. Березень, 2003 р. // Особистий архів авторів.

²⁸ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. 19842. – Арк. 40.

²⁹ Там само. – Спр. 34655, т. 2. – Арк. 495–500.

При використанні у дослідженнях матеріалів кримінальних справ треба мати на увазі методи, якими добували слідчі інформацію. Фізичне насильство під час допитів, моральний тиск на арештованих змушували давати неправдиві покази. Особливо це видно із протоколів допитів, у яких зазначено час їх проведення (нічні допити, які тривали по кільканадцять годин, розмиті підписи на нижній частині протоколів допитів, що очевидно робили звинувачені під фізичним тиском слідчих, а також повторного слідства, проведеного під час реабілітації).

Після переходу наприкінці липня 1944 р. через територію Яворівщини регулярних радянських військ сюди стали проникати й війська НКВС і НКДБ, головне завдання яких полягало у боротьбі з ОУН–УПА. Розпочався масовий терор як над учасниками підпілля, так і над симпатиками. Депортації та репресії у Західних областях України супроводжувалися грубим порушенням навіть далеко недемократичного радянського законодавства. Яскравим свідченням цього є не тільки спогади сучасників подій, а й чисельні повідомлення про порушення, як тоді висловлювались «соціалістичної законності», що потоком йшли до Києва в 1944–1949 рр. Так, у липні 1946 р., ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про недоліки в роботі органів МВС, МДБ, суду і прокуратури по боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях УРСР», в якій зокрема, зазначалося, що тільки за 5 місяців 1946 р. було «встановлено 965 порушень соціалістичної законності, у 462 випадках винуватці були віддані до суду»³⁰. М. Хрущова постійно інформували про чисельні факти аморальної і злочинної поведінки військово-службовців дислокованих в західних областях України, військових частин та з'єднань. Типові резолюції Хрущова на таких документах закликали «прийняти необхідні міри по усуненню подібних явищ». У постанові ЦК КП(б)У констатувалось: «Органи прокуратури і юстиції покликані здійснювати контроль за додержанням соціалістичної законності, у ряді випадків своєю безпринципністю, потуранням сприяють порушенням радянських законів, чим підривають авторитет суду і прокуратури і

³⁰ Шаповал Ю. Хрущев и Западная Украина // Свободная мысль. – 1996. – № 6. – С. 85.

викликають невдоволення населення»³¹. Постанова містила гостру реакцію на випадки беззаконня і заходи спрямовані поліпшити ситуацію. Однак, з допомогою постанов та резолюцій розірвати замкнене коло насилля та провокацій було неможливо. Водночас, органи радянської влади не могли функціонувати на захоплених територіях не знищивши УПА.

У березні 1944 р. Л. Берія доповів Й. Сталіну про план боротьби проти УПА³². Через короткий час на території західних областей УРСР, які звільнили від німців, були дислоковані каральні військові підрозділи, що налічували 26 тис. 304 особи. Окрім цього були перекинуті з Північного Кавказу 19 і 21 стрілецькі бригади чисельністю 2278 та 2958 осіб кожна, а також 22 танки. Невдовзі проти УПА було кинуте п'ять бронепоездів. З цього періоду бере початок практика спільних, так званих чекістсько-армійських операцій³³.

Крім масового накопичення військ на території Західної України, міста і села краю «накрили» щільною агентурно-інформаційною мережею держбезпеки. Згідно досліджень І. Біласа, в західних областях у 1944–1945 рр. діяли 359 резидентів, 1473 агенти і 3085 інформаторів. В органах держбезпеки і внутрішніх справах семи західних областей налічувалося 22 тис. штатних працівників. Ними у вказаний період було завершено 19606 слідчих справ, у сфері їхніх зацікавлень перебували 379 формувань УПА з 5831 учасником повстанської боротьби. Основна маса агентури використовувалася для дискредитації керівного складу УПА, підпілля ОУН і загалом національно-визвольного руху. Згідно з директивою МВС УРСР від 15 липня 1946 р. в західних областях України запроваджуються такі форми діяльності, як фізичне знищення керівників підпілля ОУН і командування УПА за допомогою так званих «агентів-бойовиків», створення «паралельної агентурної мережі» та переведення оперативників до категорії «негласних працівників»³⁴.

³¹ Шаповал Ю. Хрущев и Западная Украина. – С. 14.

³² Василевський-Вірний П. Таємниці «особой папки» Сталіна // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 4. – С. 58.

³³ Національні відносини в Україні в ХХ ст.: Зб. док. і матер. – К., 1994. – С. 433.

³⁴ Білас І. Коли ж для України... // Свобода народів. 1995. – № 3. – С. 48.

На початку 1949 р. М. Хрущов отримав доповідну записку військового прокурора військ МВС Українського округу Кошарського «Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності так званих спецгруп МДБ». В записці зазначалось, що МДБ УРСР та його управління у західних областях України «з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують так звані «спецгрупи», що діють під виглядом «бандитів УПА». Однак, як свідчать факти, провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності і незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України»³⁵. Очевидно порушення, що чинилися новоприбулою владою в Янівському повіті стали однією з чисельних сторінок беззаконь на Львівщині. 11 травня 1945 р. райпрокурор Швачко та начальник РВ НКВС Омельченко провели збори «за фактами порушення революційної законності в районі». В резолюції зазначалося «30 квітня 1945 р. офіцер райвоенкомату Ярмощук з невідомими особами приїхав на грузовій машині в с. Домажир і загрожуючи зброєю вимагав від директора млина декілька мішків білої муки називаючи себе бандерівцями»³⁶. 9 травня 1945 р. то й же Ярмощук в нетверезому стані разом з завсінопунктом Скречетовим і своєю дружиною приїхав в с. Мальчиці і здійнявши стрілянину зірвав роботу зборів по організації позики для сільської бідноти. Заїхавши до селянина Ксенина «Ярмощук без дозволу райвиконкому і органів НКВС узяв свиню і два центнери картоплі»³⁷. «Вищою мірою покарання» для Ярмощука, як і інших «порушників» з працівників органів НКВС, стало переведення його на аналогічну посаду в сусідньому районі.

Одним із підступних методів, який широко практикувався у боротьбі з національно-визвольним рухом українського народу було створення при кожному районному відділі НКВС–

³⁵ Білас І. Коли ж для України... – С. 48..

³⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. 40, оп. 40-1, спр. 38. – Арк. 2.

³⁷ Там само. – Спр. 21. – Арк. 97.

НКДБ–МДБ так званих груп спеціального призначення органів НКВС–НКДБ–МДБ, що діяли під виглядом спеціальних формувань — окремих загонів УПА, а потім боївок СБ протягом 1944–1953 рр. «Успіхи» їхньої роботи значною мірою залежали від уміння скористатися довірою місцевого населення.

Радянською державою як досягнення розцінювалося те, що «до середини 1946 р. тільки в західні області із сходу УРСР та інших братніх республік прибуло понад 86000 партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів»³⁸. Однак, практично нічого об'єктивно не говорилося про те, наскільки ефективним, а головне доцільним було тут використання набутого в інших республіках і областях досвіду. Ненаписаною донині залишається також історія того, які серйозні і гострі проблеми виникали, коли в західні області приїхали люди, котрі не лише не знали, а й не бажали рахуватися з місцевими умовами. Рівень освіти, фаховості, культури і зрештою виховання представників органів НКВС, що працювали в Янівському, (тоді Івано-Франківському районі) на Львівщині яскраво засвідчують матеріали колишнього партархіву Янівського райкому Компартії України Львівської області. Більшість документів розкривають моральне обличчя та методи роботи саме тих оперуповноважених та слідчих, що чинили «правосуддя» над бійцями УПА та членами їх сімей, котрі поповнили сотню Чугайстра з досліджуваного куща Кожині–Зелів–Жорницька–Домажир–Ясницька–Рокитне. Не викликає сумніву, що в сусідніх районах привезені новою владою «людські ресурси» мало чим відрізнялися від особового складу Івано-Франківського РВ НКВС. Відтак, ці ж джерела є яскравим свідченням тих беззаконь, які чинили по всіх західних теренах України ті, хто здавалося б мав стояти на сторожі закону.

У січні–лютому 1945 р. радянські спецслужби завдали серйозного удару по підпіллю Янівського району, заарештувавши декількох чільних його учасників, серед них Петра Демчишина

³⁸ Історія Української РСР. – Т. 8. – Кн. 1. – К., 1979. – С. 71.

і Костянтина Колодія, а потім і деяких бійців сотні «Чугайстра–Глухого». Посилення репресій наприкінці 1945 р. особливо початку 1946 р. спричинилися до розгрому основних кадрів сітки ОУН у Янівському районі. За діяльність конспірації чимало його активних учасників переїхало до Львова де намагалися продовжувати боротьбу. Свідченням цього було розкриття органами МДБ підпілля ОУН на залізничній колії Яворів–Львів–Городок серед якого були й діячі колишнього янівського куцця ОУН.

На підставі опрацьованих документів і свідчень очевидців можна простежити діяльність підпілля на Яворівщині й зробити висновок, що воно діяло тут особливо активно, адже в Рокитному був вишкіл загонів УПА, що без сумнівно впливало на загальний настрій населення. Рух опору очолюваний ОУН–УПА на Яворівщині мав масовий характер, а Янівський район є типовим прикладом у цьому. До супротиву була причетна значна частина молоді. Слід підкреслити, що навіть із наявних в нашому розпорядженні матеріалів випливає, що абсолютна більшість його учасників вступила до руху опору добровільно. Аналізуючи сам слідчий процес, якого дотримувалися органи НКВС можемо стверджувати, що його результат був наперед визначеним. Водночас, значний інтерес для дослідника представляють матеріали слідства з точки зору вивчення поведінки і тактики самозбереження підсудних. Це питання складне й сповнене драматизму, а тому потребує від дослідника особливого такту. Зважаючи на те, що підсудні були дуже молодими людьми більшості з яких заздалегідь виповнилося 20–22 роки й ніколи раніше не мали справи з такими брутальними та жорстокими методами ведення допитів, лише небагатьом з них вдавалося заплутати слідство і спростувати висунуті ним звинувачення. Так, Олександра Матіяшек (станична) донині пам'ятає слідчого Карнобедова, який бив її милицями по обличчю так, що аж повибивав зуби, назавжди залишив рани на голові³⁹.

Репресії з боку радянських органів влади викликали адекватну реакцію у підпілля. У березні 1945 р. за наказом «Чугайстра» сотня знову змобілізована і готова до боротьби. Оскільки

³⁹ Інтерв'ю з Олександрою Матіяшек 1927 р. н. в с. Журниська Львівської обл. Березень, 2003 р. // Особистий архів авторів.

відкриті сутички з регулярними частинами Червоної Армії чи більшими загонами НКВС і НКДБ не мали сенсу, головний акцент робився на терор проти радянського і партійного активу. Весною цього ж року у Жорниському лісі бойовиками сотні були спіймані і страчені завідувач комунальним господарством м. Івано-Франкове Редько і продавець с. Лозина⁴⁰. Влітку того ж року у селі Ставки бойовики сотні вбили секретаря місцевої сільської ради.

Індивідуальний терор як форма боротьби мав на меті залякати місцеву владу і, одночасно, змусити населення повірити в силу українського підпілля, привернути на свій бік населення. Селяни нерідко ставали заручниками ситуації, що негативно відбивалася на родинних стосунках. Як свідчать архівні документи, а також сучасники подій майже в кожному селі були випадки співпраці близьких родичів з ідеологічно протилежними структурами. Наприклад, один брат — районний УПА, а другий — солдат Червоної армії чи голова сільради, батько — греко-католицький священник, симпатик підпільного руху — донька одружена з працівником НКВС та ін. Боротьба за маси не рідко закінчувалася трагічно. Однак, у масовій свідомості західноукраїнського населення вона залишилася героїчною сторінкою пережитого минулого. То ж звернемося до оцінки сучасників подій, тих, хто пережив ті трагічні роки, був учасником підпільного руху цілком усвідомлюючи загрозу і можливі наслідки, пізнав сталінські військові трибунали і тюрми ГУЛАГу, проте мав щастя дочекатися Незалежної України. На запитання, наскільки виправданими були масові жертви мирного населення у його протистоянні тоталітарним режимам Володимир Шах⁴¹ відповів: «На їхньому місці нічого другого не можна було зробити. Так що багато є позитивного. Особливо, це що проголосили відновлення Української держави в 1941 році. Відразу стало зрозуміло як Гітлер відноситься до нас. Якби

⁴⁰ АУСБУ у Львівській обл. – Спр. П-19842. – Арк. 147.

⁴¹ *Володимир Шах*, 1927 р. н. в с. Жорниська Янівського повіту Львівської обл., учасник підпільного руху, зв'язковий УПА, арештований 1952 р. за участь у молодіжній антирадянській організації «Загін юних повстанців» (засуджений на 25 років), звільнений 1956 р.

того опору не було — може багато більше б програли. Не було б УПА — німці багато більше б винищили. А так відразу показали, що німці теж вороги. І з ними теж треба боротися, як і з більшовиками. Як знову прийшли більшовики, то всі знали, що то трудно, щоб ми виграли. Але краще, як кажуть, зі зброєю в руках загинути, ніж десь там по тюрмах. Так що вони свою місію виконали! Вони виконали! Та й хоча б те, що перешкодили післявоєнному голодомору, який більшовики хотіли зробити. А найперше, що сильно рознеслася по Україні і взагалі по Союзу боротьба національно-визвольна. Хто знає чи мали б ми нині свою Державу, свою Незалежність!»⁴²

⁴² Інтерв'ю з Володимиром Шахом, 1927 р. н. в м. Івано-Франківськ 23.12.2003 р. // Особистий архів авторів.

Бажан О.Г.

Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р.

«Боротьба за оновлення соціалізму», розпочата в Угорщині після смерті Сталіна восени 1956 р., призвела до збройного втручання СРСР у внутрішні справи незалежної держави. Вторгнення радянських військ на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій ідейно близьких до КПРС не було єдиної думки щодо доцільності й своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну й безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які говорять про зовсім протилежне.

Указуючи на факти масової закупівлі населенням товарів широкого вжитку під час військової операції Радянської армії на території Угорщини, КДБ при Раді міністрів УРСР у численних спецповідомленнях ЦК КПУ звертав увагу й на «активіза-